

УДК 336.74.»1918/
Марія Дмитрієнко

ГРОШІ НЕСТОРА МАХНА

Автор статті на основі власних досліджень грошей, які можливо, емітував Н.Махно, робить висновок про відсутність вірогідних даних щодо їх випуску.

Питання про те, чи друкував свої власні гроші Нестор Махно в 1919 р., досі не розв'язане остаточно. У численних статтях, навіть ґрунтовних наукових виданнях, зустрічаємо твердження про те, що на території, яку контролювала армія Махна, «ходили свої гроші». Для того, щоб з'ясувати, що саме мають на увазі прихильники такої думки і що то були за гроші, звернемося до витоків питання, коли ще у 20-х рр. боністи-колекціонери почали шукати по сусіках ті таємничі грошові знаки. Чутки про них були настільки настирливими, що у 1925 р. з'явилася стаття під назвою «Дуже цікаво знати: чи існували бони Н. Махна?».¹ Посилаючись на поважні джерела інформації, серед яких були спогади тих, хто у той час перебував на Катеринославщині, чи в лавах вояків Махна, автор наводить їх слова про те, що в грошовому обігу тоді функціонували банкноти популярного батька, навіть з якоюсь символікою та вказівкою на емітента. Отже, бачити їх «колись» бачили, чули про них, а через чотири роки вони безслідно щезли, не дивлячись на титанічні зусилля колекціонерів докопатися до істини та знайти хоч один знак.

Підігрівали періодично згасаючий інтерес до невлонимих купюр письменники та журналісти. Так, у 1928 р. К.Герасименко² писав, що «Махно через Воліна проводив у життя все, що тільки визнавав за необхідне, впритул до друку грошових знаків». Проте, автор делегуючи «правій руці батька», зокрема у справах фінансових – першому раднику, право на випуск грошей, так і не пояснює – де друкувались ті преславуті гроші, чи просто «майстри» яких не бракувало в армії, виготовили штемпелі

для проставлення надруків на паперових грошах старого зразка. Однак «грошовий детектив» почав поступово обростати твердженнями про власну емісію Махна.

Через рік М.П.Семячін, який перебував у Катеринославі восени 1919 р., раптово згадав, як очевидець, і описав «гроші»: «Це були штампи на простому цупкому папері, номіналом у 10, 30 та 50 рублів із зображенням черепа і схрещеним під ним кісток й коротким текстом: «Підробка карається розстрілом». Що ж то за гроші, коли на них відсутня приналежність – імітування, рік появи в обігу та інші обов'язкові атрибути цінних паперів, бодай такого рівня, як «партизанські гроші», більш подібні до розписок чи сурогатів грошей з надруками нулів, які відразу помножували їх номінал.

Та відмовитися від привабливої гіпотези не захотіли і, повертаючись до теми нашого дослідження, відзначимо: зразків знаків грошей Махна тоді так ніхто і не побачив, бо їх... і не було. Що ж до клаптиків паперу із усякого виду штемпелями, підписами малюнками, роз'ясненнями, засторогами тощо, то на той час їх з'явилося у кожному місті в рахунку на сотні.

Згідно принципів класифікації бон, їх у науковому світі відносять до великої групи місцевих випусків грошових знаків (необов'язкових бон) емітентом яких виступають місцеві органи влади (від губернських до сільських самоуправлінь, відділення банків, ощадні каси, великі підприємства та установи). Ходять, тобто перебувають в обігу такі різновиди, точніше сказати – замітники державних грошей – загальнообов'язкових емісій, виключно в межах визначеної емітентом території. Та й з'являються подібні знаки тільки за умов екстремальних ситуацій, коли головує інфляція, через нестачу купюр державних емісій (грошовий голод). Вони – супутники великих конфліктів – війн, революцій, змін державного устрою. Їх в Росії породила Перша світова війна, революції, громадянська війна. На жаль, нашим сучасникам теж довелося мати справу з різного роду, гатунку, випуску купонами, розписками, картками квитанціями. Та це – окрема історія.

У 1919 р. ніхто знаки місцевих емісій не колекціонував. А без наявності пам'ятки вчені у 20-х рр. почали приймати на віру твердження очевидця про бачені ним гроші Махна. І пішло-поїхало. Навіть наукова література, не обтяжуючи себе посиланнями на джерела, зарясніла описами грошей анархістів, які начебто їх широко використовували. Існує приблизно такий їх опис: центральною фігурою на малюнку аверса купюри є зображення танцюючої дівчини-українки, а за нею, праворуч, зображено хлопця (козака чи повстанця – не з'ясовано), що спостерігає за веселощами, обпершись на тин. Напис, що супроводжував сцену, такий: «Гей, дівчино, подивись, в батька гроші завелись»³ або варіант: «Гей кумо, не журись, в Махна гроші завелись, хто ці гроші не братиме, того Махно дратиме»⁴. Та на нашу думку подібні віршовані рядки навряд чи дозволив би оприлюднити на грошах Н. Махно, якому, як людині освіченій та розумній, не бракувало глузду чи просто смаку.

Свій внесок у розв'язання перипетій з грошима Махна зробили каталоги грошових знаків та бон. З появою каталога М.Кардакова⁵, який з певністю вказує на наявність надруку Нестора Махна на купюрах, що перебували в обігу, тобто царських емісій, дискусія розгорілася із новою силою. У каталозі П.Ф.Рябченка (№ 14108 – 14110) наведено дані про знаки грошей, що були в обігу у 1-й Револуційній повстанській армії. Три номінали – 10, 30, 50 рублів мали надруки (місце емісії – Ростов-на-Дону).

Боніст з Москви Н.Д.Неронов беззастережно відкидав думку про можливість щодо випуску грошей анархістами. «Можна майже з певністю стверджувати, що у Махна не було часу, щоб затримуватися у місті, знайти художників і поліграфістів, друкарню і в ній друкувати свої грошові знаки».

Тут принагідно згадати, що відомий колекціонер-боніст І. Колташов у своєму дослідженні, що стосувалось бон Півдня України та Дону, привів надруки, що були на купюрах з його власної колекції. На 5-и рублях емітованих банком в

Ростові-на-Дону 1918 р., проставлено по центру штемпелем червоною фарбою у восьмикутному картуші без прикрас, в чотири рядки текст: «1 рев(олюционная) армия пов(станцев) Украины – 50 – руб. – Гуляй Поле 1919 г. Н. Махно». Це вже було щось реальне, бо до такого засобу «збільшення вартості» вдавалися у світі десятки раз там, де тільки ходили цінні папери. Вірогідність появи подібних написів очевидна і збільшення номіналу у десятки разів не викликає здивування у тих боністів, що підтримували гіпотезу про «курсунання» саме таких купюр.

Історики вже без особливого застереження пишуть про те, що Н.І. Махно «доручив своїм урядовцям гумовим штемпелем проставляти штампи на грошах Всевеликого Війська Донського»⁶.

Професор з Тернопільської академії народного господарства Р.Й.Тхоржевський⁷ люб'язно надав нам можливість ознайомитись з купюрами з власної колекції, на яких є надруки Н. Махна. Так, на одній з бон зустрічається подібний до вище наведеного надрук, але в тексті пропущено слово «повстанці»: «1 рев. = армия = Украины = Махно = 10 руб». На рублівці царської емісії поряд із взятим у рамку вказаним текстом, де велика цифра номіналу виведена окремо, вздовж всього напису і відділена від нього вертикальною рисою, праворуч, ближче до краю картуша-чотирикутника з усіченими кутами, подано малюнок чоловічої голови. Вираз обличчя у зображеного чоловіка суровий, чітко окреслені надбрівні дуги, ліва брова трохи піднята вгору, довгий ніс, на якому вгадується горбинка, уста заміняє одна вигнута лінія, що надає обличчю виразу непоступності. Придають додатково образу рис суворості глибокі зморшки, що йдуть від кінців обох ніздрів у вигляді вигнутих ліній до підборіддя, теж окресленого лінією, відразу під рисою-ротом. На голові чоловіка така знайома нам з книжкових ілюстрацій та фото тих років шапка-кубанка, яка закриває півлоба. З-під неї вздовж обличчя спадає пишне волосся, що, очевидно, сягає майже плечей, бо його кінці на малюнку

округло загинаються майже під самим підборіддям. Зачіска на малюнку чоловіка дуже схожа на ту, яку ми не раз бачили на портретах Нестора Івановича: довга шевелюра, вільно спадаюче волосся, яке при русі розвівалося, надаючи тим самим його образу романтичних рис, вказуючи на рішучу вдачу та, одночасно, справляючи на оточуючих враження, що перед ними людина різкої вдачі, вільної від впливу інакомислячих, тим більше – щодо «моди» на зачіску командуючим величезним військом. Саме це зображення, виконане штемпелем чорною фарбою, дає підставу боністам стверджувати про ймовірність тотожності малюнка з образом самого «батька Махна»⁸. Таку думку поділяємо і ми.

Ще 1923 р. Л. Гессен⁹ звернув увагу на дещо розгнущдані за стилем тексти надруків на грошах, які приписувалися оточенню Махна. Курйозність написів типу – «гоп, куме, не журись...» пояснювалась тим, що безконтрольність, безлад у фінансовій політиці батька Махна давав можливість його «фінансистам» поводитись вільно. Це обстоював у своїх статтях І.Колташов, вказуючи, що подібні надруки на царських та донських грошах «зроблені без відома Махна окремими особами з командуючого складу і тільки заради курйозу».¹⁰

У власному архіві проф. Р.Й.Тхоржевського¹¹ зберігається лист донецького боніста Є.Л.Штайнбрука, до якого у вигляді додатку прикладено копію листа відомого у свій час «набатовця-анархіста» М.Б.Спектора, який особисто знав Н. Махна та його оточення. Останній писав у частині листа, що стосується грошей анархістів: «Я зібрав понад сотню грошових знаків – романівських, українських, донських, радянських та інших з різними надруками, часто супроводжувані малюнками та «частушками». Всі ці надруки були зроблені без відома Махна, окремими махновцями виключно заради забави». Отже, зроблені у такий спосіб надруки нічого спільного з грошами, які можна було б класифікувати за приналежністю до окремої емісії, власного надруку Н.Махна, мати не можуть. Такі знаки із зображеннями цілих сцен та текстами «частушок» відносять до своє-

рідних документів, які засвідчують про окремі сторони внутрішнього життя анархістського середовища, яке дозволяло собі розважатися у подібний спосіб.

Щоправда, можна тут висловити ще одну гіпотетичну версію, до якої схиляє характер надруків: супротивники Махна могли в такий спосіб могли скористатися маловартісними знаками грошей з метою підірвати довіру до тих купюр, на яких проставляли штемпель з дозволу самого батька Махна, тобто таких, де виключно збільшувався номінал і стояло підтвердження: випустили в обіг «1 революційній армії України». Підпису – «Махно», широко відоме ім'я якого постійно звучало, було достатньо, щоб не піддавати сумніву, що він чинить знаючи, що так треба. Доречно нагадати, що написи, надруки, наклеєні марки, свідоцтва банків, що збільшували номінал купюри у десять разів, боністи називають «меркантильними». Ще прийнято тепер для них вживати таке визначення, як «емісії нового політичного емітента».¹²

Зрозуміло всім, внести ясність у справу із грошима та взагалі питання грошового обігу на підконтрольній армії Махна території могли б документи. Вони б дали відповідь на питання про фінансування армії, про бюджет, якщо так можна сказати, у його прибутковій та видатковій частинах. Але дослідники даного періоду історії, зокрема подій на Півдні України, досі не знайшли таких відомостей.

Загальновідомо, як анархісти відносилися взагалі до важливих питань, що стосуються функціонування влади з її неоднорідними атрибутами. Можна тут згадати і Декларацію, прийнятту ними у жовтні 1918 р., з якої можна отримати деякі не прямі відомості щодо їх ставлення до грошей. Так, зокрема І. Тепер (один з теоретиків анархістів), коментуючи декларацію, писав: «З питання про те, як будуть і повинні збиратися кошти для здійснення загальних питань будівництва, Декларація відмічає: «Вільним та добровільним самообкладенням трудящих», тобто «гроші залишаються старі, нові декларація не радить друкувати». Отже, позиція анархістів щодо грошей, зводилася до «сво-

боди» самообкладення оподаткуванням на користь руху та побудови вільного суспільства анархістів».

Тепер звернемося до свідчень історії, яка зафіксувала численні факти, які однозначно говорять про запровадження в армії Махна фінансової політики – добування грошей, яких ринок, продовжуючи в супереч всьому функціонувати, «перетравлював» у рахунках на мільйони. А на руках у населення були царські асигнації, місцеві випуски різного роду сурогатів грошей, приватні бони, «донські» рублівки різних номіналів банку Ростова-на-Дону, надходили вони й з Новоросійська і Криму, а також «українські», тобто ті, що потрапили якимось чином з центру, де ходила державна національна валюта – спочатку карбованці УНР, потім гривні гетьмана П.Скоропадського з назвою держави та символікою УНР, яка замовляла їх друк у Німеччині, та вони, «опізнались в часі» й надійшли на ринок за часу гетьману. Оскільки органи центральної державної влади в Україні, змінюючи один одного, як і політичні орієнтири, а звідси – погляди на державний устрій, в силу надзвичайно складних соціально-політичних, фінансових обставин ніяк не могли запровадити у грошовому обігу якусь одну грошову систему. Визначитись остаточно з національною валютою, то фінансова справа в Україні в межах часу національних революцій та змагань за владу – 1917–1920 рр. – характеризувалась наявністю парадоксу: на території України діяли (на рівні законодавства, правничих актів) дві грошові системи, в основі яких були дві різні за емітентами валютні одиниці. Поряд з власною національною валютою (карбованці, гривня) в обігу перебували російські рублі – царського та тимчасового уряду («керенки», «думки»). Дві гривні дорівнювали одному карбованцю¹³ емісії 1917 р. Тобто обов'язковим до прийому, скажімо в серпні 1919 р., міністерство фінансів оголошувало рублі, гривні (1=2), 1 рубель = 1 карбованцеві (заштамповані українською печаткою 5% зобов'язання Російського казначейства), кредитні білети того ж відомства. Документ містив їх перелік з вказівкою номіналу. «Всі інші російські грошові знаки,

у т. ч. випущені Радянською Росією, не приймаються установами Державного банку»¹⁴, – закінчував своє тлумачення фінансовий обіжник.

Так виглядала справа на фінансову фронті принаймні в центрі. А от на Півдні діяли свої закони. Ринок живився чутками, прислухався, оглядався, прикидав міцність існуючої влади, поглядав на близькі до нього регіони сусідів, з якими не поривали усталені економічні зв'язки всюдисущі перекупники.

Тож армія Махна мусила рахуватися з тим, що має дати їм «експропріація», а то й просто грабунки, аби тільки знайти гроші, будь-які, щоб їх приймав ринок. Захоплюючи міста в різні часи своїх рейдів, Махно наклав на них «контрибуцію»: Катеринослав платив 50 млн. рублів, Олександрія – 50 млн. рублів, Миколаїв – 15 млн., Бердянськ – 25 млн. З кого стягали ті шалені кошти? На осінь 1919 р., скажімо в Катеринославі, заводи і фабрики завмерли, 20 тис. безробітних шукали заробітку на стороні. Де вже тут говорити про усвідомлену «свободу» самообкладання?

Заможне населення мусило платити, а у захоплених банків взагалі не питали згоди. Грабунки від імені «батька» взагалі не вважали злочином. Отже, зібравши під свої прапори армію в кілька десятків тисяч піших і кінних вояків (досі не сходяться історики стосовно її кількісного складу – в період найбільшого розмаху дій гуляйпільської безвладної «держави» – на вересень-жовтень 1919 р. – 40 до 60 тис. осіб) махновці вимагали значних коштів на їх утримання. За логікою сценарію Н. Махно, змушений був їх годувати, не кажучи вже про озброєння й все те інше, супутне армії взагалі фінансування, особливо під час воєнних дій. Тож Махно не анулював ніяких грошей будь-то емісії Росії, українські або місцеві випуски. Не гребували золотом, іноземною валютою. Він брав все, що потрапляло до рук. Про це існують численні свідчення. А от видавали з власної каси його фінансисти охочіше російські купюри, до яких населення звикло здавна, не вірячи, що назавжди зникне обмінювана на золоті, високовартісна російська рубльова валюта. Майже

за інерцією воно сприймало нові російські знаки. Groшова невідзначеність ринку диктувалась обставинами. Тому «про запас» приховували спочатку царські випуски, потім почали охочіше брати донські, які, до речі, притримували при собі й фінансисти та касири Махна. Припустимо, що саме тоді з'явилася у Махна купюра з номіналом 5 рублів (емісія банку Ростова-на-Дону), де є відбиток по центру гербового її боку, проставлений червоною фарбою штемпель: «1 рев. пов. армія Укр. = 50 руб. = Гуляй Поле = 1919 р. Н. Махно».

Звичайними на ті часи були валютні операції, різного роду оборудки, що стосувалися переміщення великих грошових сум, які задіювали наближені до Махна люди, типу Емігранта. Його називали навіть у близькому оточенні «фінансовим спецом». Він «...здійснював валютні операції з таким успіхом, що стрімке падіння радянської валюти ніяк не відбивалося на стані каси», – зазначав Р.Тхоржевський, виводячи посилення на відомого нам І.Тепера.¹⁵

Аналізуючи різного роду інформацію щодо можливості випуску Н. Махном власних грошей, беручи до уваги численні свідчення очевидців, спогади тих часів, а також, що основне, – наявні надруки на купюрах царських емісій та донських випусках, приходимо до висновку про відсутність у «батька великого війська» можливості друкувати свої власні гроші в зоні стратегічних дій та своїх інтересів. На окремих етапах, для того, щоб поповнити касу, Махно міг, і це очевидно, бо підтверджено наявністю бон з надруками, вдаватись до власної «переоцінки», наявних, що зазнали інфляції коштів. Це явище носило племінарний, тобто тимчасовий характер, з фідучіарним (побудованим на довірі) змістом. Основою формування, тобто встановлення чи то запевнення, гарантом «якості» незвичних для ока купюр із надруками мав виступати авторитет самого Н. Махна. Для більшої переконливості щодо банкнот, їх позначали місцем випуску – «Гуляй Поле», хоча більшої вірогідності заслуговує припущення про їх катеринославське походження, на що вказує і датування купюр – «1919».

Що стосується наявності численних надруків на купюрах різних елементів з веселою тематикою малюнків та «поетичних» текстів, то їх варто віднести, або ж до грошей – купюр із зображеннями, створених в оточенні батька Махна, або до своєрідних агітаційних документів (мовляв, Махно має гроші). Не виключаємо, що численні недруги, представники постійно ворогуючих з Махном політичних супротивників, такими заходами вирішили компрометувати і Махна, його фінансову політику, базовану на контрибуціях, накладанні штрафів, поборах і грабунках, як джерелах поповнення казни. Не виключаємо тут і участь більшовиків. Відомо історикам, які звернули увагу на час, коли, ще Н. Махно схилявся до полюбовного альянсу з радянською владою, переговорів з радянським командуванням на Півдні України, він постійно вимагав у різних словесних варіантах, щоб у районах дії їх збройних сил було визначено чи дозволено політичне і економічне самоврядування, маючи на увазі своє. Врешті розірвавши з владою більшовиків стосунки, він втратив можливість централізовано отримувати кошти на армію, її потреби. Найлегше було всю наявну готівку помножити у десять разів. Що він очевидно і зробив.

Не слід виключати й такої версії: завзяті колекціонери, або ж ті, хто хоче заробити на їх благодатній збирацькій пристрасі, здійснили підробку вже в наш час, тобто проштемпелювали на догоду пошуковцям купюри старого зразка, знаючи про тривалі пошуки «грошей Махна», які не увінчалися успіхом, та про поодинокі рідкісні знахідки купюр з надруками, що дійсно належали Махну. То чому ж було не спробувати скористатися ситуацією?

Каталоги бон зафіксували ще один подібний приклад наявності виду грошей місцевого гатунку. Вони перебували в обігу, у регіоні, де дислокувалась армія петлюрівського отамана Хмари (Чигиринський повіт Київської губернії, тепер – Черкаська обл.).¹⁶ Саме 1919 р. Хмара зробив спробу обмежити грошовий обіг на контрольованій території. Для цього на номінал банкнот

– 1, 3, 10, 25, 50, 100, 250, 500 рублів, 1919 р. – грошових знаках з Ростова-на-Дону, радянських 1918 р. він звелів проставити гу-мовим штемпелем печатку з одним тільки словом «Хмара» та зображенням рушниці та тризуба.¹⁷

Міфів та легенд, що стосуються грошей, в світовій історії ви-стачає. Навряд чи треба додавати до них ще свою казку, якою б привабливою вона не була.

1. К.К. Очень интересно знать: существовали ли боны Н. Махно // Кав-казский коллекционер. – 1925. – № 2. – С. 29.

2. Герасименко Е.В. Махно // Революция и гражданская война... Сб. – М., 1928. – Т. 5. – С. 197.

3. Гроші в Україні: факти і документи. / Авт.: Дмитрієнко М., Литвин В., Ющенко В., Яковлева. – К., 1998. – С. 71. Автори звернули увагу на тенде-нції в формуванні красивої легенди про гроші Махна.

4. Дубинский И. Трубачи трубят тревогу. – М., 1961. – С. 78.

5. Кардаков Н. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран. 1765–1950. – Берлин, 1953. – С. 62; Бумажные деньги, ходившие на Укра-ине: Каталог XX ст. – С. 46; Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных зна-ков и бон России, СССР, стран СНГ (1769 – 1994 гг.). / Под ред. Савчука М., Дмитриенко М.: Изд. 2-е. – К., 1995. – С. 342.

6. Семенов С.Н. Махновщина и ее крах // Вопр. истории. –1969. – № 9. – С. 49.

7. Доктор істор. наук Роберт Йосипович Тхоржевський – відомий коле-кціонер-боніст та дослідник історії грошей, він автор багатьох статей та праць з боністики. Його перу належить чимало розвідок, що стали знач-ним внеском до розробки проблем історії грошового обігу в Україні та Ро-сії, починаючи з давніх часів. Коли дану статтю було вже написано у вере-сні 2001 р. Роберт Йосипович пішов з життя. Див.: Тхоржевський Роберт. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності). Навчальн. посібник для економ. та істор. ф-тів вузів України. – Тернопіль: Вид-во Кап'юка, 1999. – 137 с.

8. Там само. – С. 40.

9. Гессен Л. Новая Нумизматика (бумажных денег) // Среди коллекцио-неров. – 1923. – № 7 – 10.

10. Коташов И. Неизвестное о бонах // Совет. коллекционер. – 1928. – № 1 (83). – С. 12; Его же. Рассказывают бумажные деньги // Мир коллекционера: Сборник. – Алма-Ата, 1967. – С. 116 – 126 и т.д.

11. Тхоржевський Р.Й. відкрив у Тернопільській академії народного господарства Музей грошей, а очолюваний ним Науково-дослідний центр історії грошей успішно розробляє цілу низку тем з боністики, видає посібники для студентів вузів. Саме в музейній експозиції зберігаються численні документи, копії надзвичайно цікавих матеріалів, які він збирав впродовж свого творчого життя. Серед них широко представлена цитована нами епістолярія, що засвідчує про внесок колекціонерів-боністів у справу вивчення широкомасштабної проблеми – гроші на теренах України, окремих її тем, особливо таких, як функціонування грошового обігу у різних регіонах в часи національних революцій, змагань у боротьбі за вибір державного устрою.

12. Досить при цьому згадати вже сучасний випадок – перші гроші самопроголошеної Придніпровської республіки, коли на державних паперових грошах СРСР наклеювали відповідні марки зі свідченням приналежності їх республіці, що збільшувало номінал, бо того вимагали інфляційні процеси.

13. Докладно див.: Гроші в Україні... – С. 17 – 63.

14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 17.

15. Див. згадані вище в посиланні праці Тхоржевського Ф. , зокрема – Отечественная бонистика. – К., 1988; Паперові гроші України. 1917 – 1920. – Тернопіль, 1993, тощо.

16. Гроші в Україні. – С. 71.

17. Рябченко П.Ф. Каталог... № 19290 – 19289. – С. 479.

Mariya Dmytriyenko

MONEY OF NESTOR MAKHNO

The author of the article on the basis of own researches of money, which N. Makhno likely emitted, infers about absence of the probable data concerning its emission.